

ΕΞΟΥΣΙΑ, ΕΘΝΟΣ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Γιάννης Μηλιός

Για να καταλάβουμε τι είναι εθνικισμός, πρέπει πρώτα να μιλήσουμε για το έθνος. Τι είναι έθνος; Πάρα πολύ απλά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το έθνος συνιστά μια ιδεολογία, μια αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι ότι ανήκουν σε μια κοινότητα, μια αντίληψη ένταξης στην ίδια κοινότητα συμφερόντων και ιστορίας: παρελθόντος και προοπτικής. Για παράδειγμα: πάμε σε μια χώρα, στη Γερμανία. Όποιον και αν ρωτήσουμε, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως Γερμανό. Πάμε στη Σκωτία, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως Σκοτσέζο και έχει να μας πει πράγματα για την «ιστορία της Σκωτίας» και για τα εθνικά συμφέροντα των Σκοτσέζων. Επομένως ένας πρώτος γενικός, αφηρημένος ορισμός του έθνους είναι αυτός μιας ιδεολογικής, πολιτιστικής αντίληψης που ανήκειν σε μια κοινότητα και μάλιστα στην κοινότητα που αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού μιας χώρας.

Εμείς, βέβαια, ξέρουμε ότι όλες οι χώρες είναι κοινωνίες ταξικές. Με αυτή τη σκέψη μπορούμε να κάνουμε λίγο πιο σύνθετο αυτόν τον αρχικό ορισμό μας. Μπορούμε να πούμε ότι το έθνος απεικονίζει, συμπυκνώνει την ενότητα των ανταγωνιστικών τάξεων που υπάρχουν σε μια κοινωνία. Είναι ένας τρόπος αναπαράστασης, αλλά και λειτουργίας της κοινωνικής ενότητας στο εσωτερικό μιας χώρας, της ενότητας ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις: Πρώτα απ' όλα ανάμεσα στους καπιταλιστές και στους εργάτες, στις δύο βασικές τάξεις των καπιταλιστικών κοινωνιών. Αυτό το γεγονός έχει ενδιαφέρον διότι σε αυτή τη βάση μπορούμε να εμβαθύνουμε λίγο περισσότερο.

Το πρώτο, λοιπόν, που προκύπτει από όσα είπαμε είναι ότι *το έθνος δεν είναι μόνο μια ιδεολογική κατασκευή*, δεν είναι, δηλαδή, μόνο μια πεποίθηση που συνέχει τους ανθρώπους κάθε χώρας, τους Γερμανούς, τους Γάλλους κ.λπ. ότι ανήκουν στην ίδια ενότητα, αλλά ότι αυτή η ιδεολογική κατασκευή αναπαράγεται, συνεπάγεται, προαπαιτεί ένα ολόκληρο θεσμικό πλαίσιο, τη λειτουργία του κράτους. Διότι αν είναι κάποιος Γερμανός αυτό σημαίνει συγκεκριμένες θεσμικές και πολιτικές-κρατικές σχέσεις και λειτουργίες: ότι πληρώνει φόρους στο γερμανικό κράτος, ότι ψηφίζει, ότι έχει την υπηκοότητα, είναι πολίτης του κράτους. Δεν μπορεί ο καθένας να πηγαίνει και να ψηφίζει στη Γερμανία. Αν κάποιος αλλοδαπός πάει στην Γερμανία την περίοδο των εκλογών, δε θα ψηφίζει. Επομένως, το έθνος δεν είναι μόνο μια «φανταστική κοινότητα», δεν είναι μόνο μια αντίληψη στα μυαλά των ανθρώπων ότι ανήκουν σε μια ενιαία ενότητα, αλλά συνδέεται με ένα ολόκληρο θεσμικό πλαίσιο και με τη λειτουργία του, δηλαδή συνδέεται, αποτελεί στοιχείο της λειτουργίας του κράτους. Το κράτος, όπως ξέρουμε, είναι η σχέση που αρθρώνεται σε μια σειρά μηχανισμούς και πρώτα απ' όλα στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό, αυτόν που ονομάζουμε κατασταλτικό κρατικό μηχανισμό. Ο κατασταλτικός μηχανισμός συναρθρώνεται με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (εκπαιδευτικός μηχανισμός, μηχανισμός «ενημέρωσης» κ.ο.κ.) Είναι, δηλαδή, μια υλική σχέση που εμποδώνει την πολιτική κυριαρχία της άρχουσας τάξης πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Είναι το κέντρο άσκησης της ταξικής εξουσίας του κεφαλαίου επί της εργασίας, που, όμως, εμφανίζεται σαν ένας ουδέτερος μηχανισμός που «διευθύνει» μια «κοινωνία ίσων και ελεύθερων ατόμων», εκφράζοντας μάλιστα, υποτίθεται, τα «κοινά συμφέροντα» αυτών των ατόμων –που ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο έθνος.

Με όσα προηγήθηκαν, ο αρχικός ορισμός μας, ότι *το έθνος αποτυπώνει την αντιφατική ενότητα των ανταγωνιστικών τάξεων μιας καπιταλιστικής κοινωνίας* μπορεί να συμπληρωθεί: Το έθνος διαπλέκεται με το κράτος, και εκφράζει με ένα συγκεκριμένο τρόπο την κυριαρχία της άρχουσας τάξης. Η κυριαρχία αυτή δεν ασκείται μόνο με βάση τη δύναμη, δεν είναι μόνον καταστολή, δεν ασκείται μόνο με βάση τους κλάδους του κατασταλτικού μηχανισμού που είναι πιο άμεσα ορατοί ως ο «σκληρός πυρήνας» του κράτους: η αστυνομία, ο στρατός κ.τ.λ. Πέρα από την καταστολή πρόκειται συγχρόνως και μια ιδεολογική και μια πολιτιστική κυριαρχία. Το έθνος συμπυκνώνει όψεις της ιδεολογικής διάστασης της εξουσίας, συμπυκνώνει τα υλικά αποτελέσματα που συνεπάγεται η ένταξη –όλων όσων εντάσσονται– στη δικαιοδοσία ενός κράτους (των εργατών, των καπιταλιστών, των αυτοαπασχολούμενων ...): Το έθνος είναι αδιαχώριστο από τους θεσμούς που επιβάλλουν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του, όπως είναι η γενική ψήφος για τους «εθνικούς», δηλαδή τους ενήλικους που ανήκουν στο έθνος και είναι ενταγμένοι ως πολίτες σε ένα κράτος που εμφανίζεται να υλοποιεί το εθνικό συμφέρον και την εθνική-λαϊκή κυριαρχία.

Μέσα από αυτό τον μηχανισμό το έθνος μετασχηματίζει, δηλαδή καθιστά καθολικής εγκυρότητας, τα ταξικά συμφέροντα του κεφαλαίου, εμφανίζοντάς τα, θέτοντάς τα σε λειτουργία, ως εθνικά συμφέροντα.

Η εθνική ενότητα, που δεν είναι μόνο μια φαντασική κατασκευή, αλλά έχει να κάνει με τη λειτουργία του κράτους, των θεσμών, των «δημοκρατικών δικαιωμάτων», κατατείνει στο να εμφανίζεται ο κόσμος ως κόσμος εθνών, και να λειτουργεί ως κόσμος εθνών. Επομένως η ταξική εξουσία και εκμετάλλευση μένει στο απυρόβλητο, το ταξικό συμφέρον των εργαζομένων μένει κρυμμένο. Αυτό που φαίνεται να υπάρχει είναι η «σύγκρουση» ή η «άμιλλα» ανάμεσα στο εθνικό συμφέρον και στα ξένα εθνικά συμφέροντα.

Αυτή η λειτουργία του έθνους είναι πολύ σημαντική και με βάση αυτήν μπορούμε να δώσουμε ένα πιο ολοκληρωμένο ορισμό, προχωρώντας πέρα από τον πολύ χαλαρό ορισμό ότι το έθνος είναι η ενότητα που συνέχει μια κοινότητα, ένα κράτος, τους πολίτες ενός κράτους, να φτάσουμε, λοιπόν, να πούμε ότι το έθνος είναι όχι απλώς η σχέση μέσω της οποίας αποτυπώνεται η ταξική εξουσία ως κοινό συμφέρον, αλλά ότι *είναι ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος* ηγεμονίας της άρχουσας τάξης σε ολόκληρη την κοινωνία. Σε άλλες μορφές κοινωνίας, δηλαδή, υπήρχαν άλλοι τρόποι ιδεολογικής και θεσμικής αναπαράστασης ενός κοινού συμφέροντος, που στην πραγματικότητα δεν ήταν κοινό συμφέρον, αλλά ήταν το συμφέρον της άρχουσας τάξης στην ηγεμονική του διάσταση, εμφανιζόμενο και επιβαλλόμενο ως κοινό συμφέρον, και αποσπώντας συναινέσεις για αυτό, ως καθολικό συμφέρον της κοινωνίας.

Τι ήταν σε προηγούμενες ιστορικές εποχές; Ήταν συνήθως η θρησκεία ή ήταν η πολιτική οργάνωση, η πολιτεία καθ' αυτή όπως στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, που δεν υφίστατο μια αντίληψη έθνους, πάρα σε πολύ διαφορετική μορφή, η κοινωνία των ελευθέρων, το «έθνος» των ελευθέρων κ.τ.λ. Αυτό μπορούμε να το ανακαλύψουμε και να το επιβεβαιώσουμε μέσα από την ιστορική έρευνα. Η διαδικασία της εθνογένεσης, δηλαδή, συμπίπτει με τη διαδικασία συγκρότησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου, των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αρχίζει, βεβαίως, από πολύ παλιά, πολύ πριν τη γαλλική επανάσταση. Στο βαθμό όμως που γίνονται τέτοιες τομές, όπως είναι η γαλλική επανάσταση ή η ελληνική, η εθνική ομογενοποίηση των πληθυσμών παίρνει μια ταχύτατη και μετασχηματιστική ορμή, γίνεται μια πολύ ισχυρή δύναμη

μετασχηματισμού. Ο καπιταλισμός είναι ένα πολύ παλιό σύστημα που ξεκινά με τη μορφή οικονομικών θυλάκων μέσα στη «παλιά κοινωνία», στη φεουδαρχική κοινωνία της αγγαρίας και των φέουδων στο δυτικό μεσαίωνα, ή στην ασιατική κοινωνία (εκεί όπου υπήρχαν οι αυτοκρατορίες με τις κοινότητες, τους προεστούς, τα συστήματα των δοσιμάτων που ήταν κάτι σαν φόροι και την κεντρική κρατική εξουσία του αυτοκράτορα, του τσάρου ή του σουλτάνου). Ξεκινά με τον φορέα του χρήματος και της άτυπης μισθωτής εργασίας. Ο «έμπορος της Βενετίας» και ο «Εβραίος της Μάλτας», για να χρησιμοποιήσω τους τίτλους δύο έργων του Σαίξπηρ και του Μάρλοου αντίστοιχα, είναι φορείς αυτών των καινούργιων σχέσεων. Η μισθωτή εργασία, ακόμα, δεν έχει πάρει παγιωμένη μορφή, έχει μια πρωτόλεια μορφή έμμεσης υπαγωγής των χειροτεχνών ή αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο, μια σχέση που παρουσιάζει ομοιότητες με το σημερινό το φασόν. Κάποιοι τυπικά αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες, ή αγρότες μετασχηματίζονται σε μισθωτούς με το κομμάτι, μισθωτούς υβριδικού τύπου, καθώς έρχονται σε επαφή με τον έμπορο, ο οποίος γίνεται και προαγοραστής, προκαθορίζει δηλαδή, τι προϊόν θα του παραδώσουν οι τεχνίτες και προορίζει αυτό το προϊόν για αγορές στις οποίες αυτοί οι τεχνίτες δεν έχουν πρόσβαση, μακρινές αγορές, αγορές που βρίσκονται μακριά από το τοπικό παζάρι. Σε αυτήν την κοινωνική κατάσταση, στις συνειδήσεις που διαμορφώνονται σε αυτές τι συνθήκες θα δούμε να αναπτύσσεται και η ιδέα της εθνικής ενότητας. Μιας ενότητας, δηλαδή, «μοντέρνας» (νεωτερικής), που απαιτεί και άλλα πράγματα ως προς την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας (την ύπαρξη δικαιωμάτων, «ισότητα και ελευθερία» κ.λπ.) σε αντιπαράθεση με τη θεοκρατία και τις φεουδαρχικές ή ασιατικές σχέσεις. Αυτό το αίτημα και αυτή η διαδικασία, είναι διαδικασία τελικά όχι απλώς «εθνοποίησης», αλλά και διεκδίκησης ενός σύγχρονου κράτους.

Πάντοτε η διαδικασία εθνικής συγκρότησης συνδέεται ή εκμεταλλεύεται υπάρχοντα σύνορα. Είτε εκμεταλλεύεται υπάρχοντα σύνορα για να απαιτήσει ένα σύγχρονο κράτος συνταγματικό, είτε αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας αυτοκρατορίας που δεν είναι εθνική, είναι κάτι άλλο, πολυεθνική ή αεθνική, απαιτώντας και δημιουργώντας τους όρους σχηματισμού ενός σύγχρονου εθνικού κράτος. Σε κάθε περίπτωση βλέπουμε το στοιχείο της αστικής πολιτικής εξουσίας ή της αστικής κρατικής δομής, έστω σε πρωτόλεια μορφή, να παίζει καθοριστικό ρόλο. Μέσα στα σύνορα, δηλαδή, που αρχικά υπάρχει ένας πληθυσμός εθνικά ασαφής, ας πούμε σε ένα βασίλειο παλαιού τύπου που όμως ήδη και αυτό έχει στοιχεία μεταβατικού κράτους, γεννιέται και αναπτύσσεται το αίτημα ενός σύγχρονου έθνους και ενός σύγχρονου εθνικού-συνταγματικού κράτους: ανατροπή του «παλιού τυραννικού καθεστώτος» και/ή μετασχηματισμός του σε σύγχρονο συνταγματικό (εθνικό) κράτος.

Μετά τη Βρετανία, έχουμε την περίπτωση των Η.Π.Α., με τη διαμόρφωση ενός δημοκρατικού συντάγματος μέσα από την αστική επανάσταση του 1775-83, και ακολουθεί η γαλλική επανάσταση του 1789. Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται στην ίδια ιστορική αλληλουχία, διότι μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία η αυτονομία των χριστιανικών περιοχών, των κοινοτήτων και των πόλεων ή κωμοπόλεων που ήταν συνδεδεμένες με το εμπορικό κεφάλαιο και παραπέρα με τον ελληνόφωνο κεντρικό μηχανισμό των φαναριωτών στην Κωνσταντινούπολη, όλο αυτό το οικοδόμημα λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό «ως κράτος εν κράτει». Δεν βλέπουμε ποτέ, δηλαδή, τη διαδικασία της εθνοποίησης να αναπτύσσεται ανεξάρτητα από αντίστοιχες αστικές πολιτικές μορφές, από αντίστοιχες κρατικές μορφές (ακόμα και εκεί που δεν είναι άμεσα ορατό το κράτος, όπως στην ελληνική περίπτωση). Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έθνος

και κράτος, και λέμε κράτος με την έννοια του καπιταλιστικού κράτους, του μοντέρνου κράτους έστω σε πρωτόλεια μορφή, είναι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Καμία σχέση με αυτή την πραγματικότητα δεν έχει έτσι η επίσημη άποψη περί του προαιώνιου (ελληνικού ή όποιου άλλου) έθνους, με ιστορία χιλιάδων ετών κ.ά. Άλλωστε, τη σημερινή εκδοχή περί της «τρισχιλιετούς» ιστορίας του ελληνισμού δεν την υποστήριζε πάντα το ελληνικό κράτος. Η πολιτική και «πνευματική» εξουσία μετά το 1821 προωθούσε ένα άλλο «σενάριο» (το λέω παρενθετικά γιατί είναι ενδιαφέρον): Το σενάριο αυτό υποστήριζε, λοιπόν, ότι είχαμε δύο χιλιάδες χρόνια σκλαβιάς των Ελλήνων, διότι ο ελληνισμός ήταν ουσιαστικά ελεύθερος στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, η οποία υποτάχθηκε αρχικά στους Μακεδόνες βαρβάρους και στη συνέχεια στους Ρωμαίους βαρβάρους, κατόπιν στους βυζαντινούς βαρβάρους και στους Οθωμανούς βαρβάρους. Οτιδήποτε, δηλαδή, δεν είχε τη μορφή δημοκρατίας, από την οποία αντλούσαν το πρότυπό τους, ήταν μια τυραννική κυριαρχία και επομένως το κράτος που προκύπτει από το '21 ήταν η νεκρανάσταση της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας και όλο το άλλο ιστορικό διάστημα είναι περίοδοι σκλαβιάς. Έχουμε, δηλαδή, ένα κενό που η συνέχειά του αποκαθίσταται μόλις με την επανάσταση του '21. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αλλάζει βέβαια αυτό το πρότυπο εθνικής ιστορίας με τις εργασίες του Ζαμπέλιου στις οποίες προσχωρεί και ο Παπαρρηγόπουλος. Το παράδειγμα αυτό είναι χρήσιμο γιατί μας δείχνει (και μπορούμε να βρούμε κάτι ανάλογο στη Γαλλία και οπουδήποτε αλλού), την πολύ μεγάλη σημασία που έχει η κρατική, θεσμική διάσταση στην εθνοποίηση, με την κατασκευή της «εθνικής ιστορίας».

Αυτό ισχύει ακόμα και όταν πρόκειται για μορφές κρατικής οργάνωσης μέσα σε ένα άλλο κράτος, όπως είναι η περίπτωση των χριστιανικών πληθυσμών που ελληνοποιήθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, απέκτησαν, δηλαδή, αυτοφυώς μια ελληνική εθνική συνείδηση ή όπως είναι η περίπτωση των ομόσπονδων κρατών όχι μόνο στη Σοβιετική Ένωση και στη Γιουγκοσλαβία, αλλά και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το Ηνωμένο Βασίλειο δε δημιούργησε ένα έθνος Βρετανών, παρέμειναν ή διαμορφώθηκαν έθνη στο πλαίσιο των ομόσπονδων «επικρατειών» ή των εθνικών χώρων που προϋπήρχαν, οι Σκοτσέζοι, οι Ιρλανδοί, οι Άγγλοι. Διότι όπως στην Αγγλία έτσι και στη Σκωτία, με ένα τρόπο και στην Ιρλανδία, προϋπήρχαν (οιωνοί) ιδιαίτερες πολιτειακές μορφές. Επομένως σε όλες τις περιπτώσεις, θα βρούμε την κρατική μορφή μαζί με το έθνος. Αντίθετα δε θα βρούμε έθνος σε παλαιότερες κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις, όπως στο μεσαίωνα, το έτος 900 μ.Χ ή 1000 μ.Χ, ή όπως στον αρχαίο κόσμο –αλλά και στο νεώτερο κόσμο σε περιοχές του πλανήτη που η διαδικασία ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων και συνεπώς της εθνοποίησης καθυστέρησε.

Το έθνος, από τη στιγμή που ξεκινά η διαδικασία εθνοποίησης, αναγκαστικά περιέχει ένα προοδευτικό και ενδεχομένως επαναστατικό στοιχείο, όπως ακούμε συνέχεια από την επίσημη ιστορία αλλά επαναλαμβάνεται επίσης σε πολλές συζητήσεις στο πλαίσιο της Αριστεράς. Με ποια έννοια; Με την έννοια ότι εκφράζει μια τάση ελευθερίας, αυτό το περίφημο «ελευθερία ή θάνατος», στη βάση του οποίου αγωνίζονται για ανεξαρτησία όλα τα έθνη. Επομένως υφίσταται ένα στοιχείο ελευθερίας, μια εγγενής τάση ελευθερίας που σημαίνει ότι αυτή η ενότητα, η συγκεκριμένη αντιφατική ενότητα ανταγωνιστικών τάξεων υπό την ηγεμονία του κεφαλαίου που επιδιώκει να συγκροτηθεί σε κράτος, συγκρούεται με κάποιες άλλες εξουσίες, την πολυεθνική αυτοκρατορία, ή το αντίπαλο έθνος-κράτος που καταπιέζει και έχει υποδουλώσει το έθνος που εξεγείρεται

κ.τ.λ. Επομένως, επειδή το οποιοδήποτε έθνος κατά τη στιγμή της πολιτικής ολοκλήρωσής του εκφράζει μια τάση ελευθερίας, είναι κάτι το προοδευτικό.

Πρέπει να δεχτούμε ότι κατά τη διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας εκδηλώνεται μια τέτοια τάση ελευθερίας, με την έννοια του αγώνα για τον αυτοπροδιορισμό ενός πληθυσμού ως εθνικού λαού. Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ούτε την προηγούμενη ανάλυση, δηλαδή ότι αυτή η ενότητα εκφράζει την ηγεμονία του κεφαλαίου σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, ούτε και το γεγονός το οποίο είναι πολύ σημαντικό και συνήθως συσκοτίζεται, ότι αυτή η τάση ελευθερίας ακόμα και στις πιο προοδευτικές εκφάνσεις της, εμπεριέχει ταυτόχρονα και το αντίθετό της, μια σκληρή και αδυσώπητη τάση ολοκληρωτισμού. Την ίδια στιγμή, δηλαδή, που εκφράζεται αυτή η τάση ελευθερίας, εκφράζεται μια αδυσώπητη τάση ολοκληρωτισμού. Ποία είναι αυτή η τάση;

Είναι η τάση για υπαγωγή στο έθνος που «απελευθερώνεται», που τείνει να κυριαρχήσει σε ένα έδαφος και να το μετατρέψει σε εθνική-κρατική επικράτεια, όλων των πληθυσμών που τυχαίνει να ζουν σ' αυτή την επικράτεια. Είναι επομένως η απαίτηση για εθνική ομογενοποίηση, για ένταξη στο νέο ανεξάρτητο έθνος κάθε πληθυσμιακής ομάδας εντός της επικράτειας. Υπάρχει λοιπόν μια τάση ολοκληρωτισμού η οποία είχε περιγραφεί από τον Πουλαντζά (και θα σας διαβάσω ένα απόσπασμα), ως η «ιστορικοποίηση ενός εδάφους και η εδαφικοποίηση μιας ιστορίας». Το κάθε έθνος κατασκευάζει πάντα, όπως είπαμε, μια «εθνική ιστορία», που είναι η «ιστορία» της αιώνιας εθνικής υπόστασής του επί του εδάφους που κατέχει ή διεκδικεί. Η εθνική ιστορία ισχυρίζεται, δηλαδή, ότι στο «εθνικό» έδαφος ζούσε «ανέκαθεν» ένας πληθυσμός που ανήκε στο συγκεκριμένο έθνος ή προετοίμαζε τη διαμόρφωσή του, «οι πρόγονοί μας», έτσι που το έδαφος να είναι αιωνίως εθνικό, με αποτέλεσμα να μην νοείται η διεκδίκηση «ούτε σπιθαμής» αυτού του εδάφους από άλλες εθνικές ομάδες (συχνά ούτε καν η ύπαρξη «ξένων» εθνικών ομάδων επί αυτού –στη Θράκη «δεν υπάρχουν» Τούρκοι, μόνο μουσουλμάνοι). Αυτό το έδαφος και οι οποιοδήποτε πληθυσμοί σε αυτό το έδαφος πρέπει να ομογενοποιηθούν εθνικά ή να ζήσουν ως κυριαρχούμενη μειονότητα, δηλαδή, δε δίνεται κανένα δικαίωμα στους «αλλοεθνείς» να υπάρξουν ανεξάρτητα από το κυρίαρχο έθνος, με την έννοια του να διεκδικήσουν οτιδήποτε από το εθνικό έδαφος. Η τάση εθνοποίησης, δηλαδή, εμπεριέχει αναγκαστικά τον ολοκληρωτισμό της ομογενοποίησης, εξάλειψης ή πολιτικής περιθωριοποίησης της οποιαδήποτε εθνικής διαφορετικότητας, και είναι θέμα συσχετισμού δύναμης το πόσο βίαια αυτή η τάση εκδηλώνεται κάθε φορά.

Επιτρέψτε μου να σας διαβάσω ένα απόσπασμα από την προκήρυξη του Α. Υψηλάντη, όταν τον Φεβρουάριο του 1821 ξεκινούσε με σχετικά λίγους μαχητές να ιδρύσει την Ελλάδα στα εδάφη της σημερινής Ρουμανίας («Μολδοβλαχία»). Σε εκείνα τα εδάφη δεν ήθελαν οι επαναστάτες να ιδρύσουν κάποια «βαλκανική ομοσπονδία», ήθελαν να ιδρύσουν το ελληνικό κράτος, διότι αντιλαμβάνονταν ότι το «έδαφος» του ελληνικού έθνους εκτείνεται από το Δούναβη ως την Κρήτη. Όπου υπήρχαν, δηλαδή, χριστιανικοί πληθυσμοί μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία θεωρούνταν Έλληνες:

«Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, δια να αποτίναξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων».

Να σας επισημάνω και πάλι ότι αυτό το κείμενο της Προκήρυξης δεν είναι φιλολογικό ή κείμενο διατύπωσης ιδεών, είναι ένα μανιφέστο αγώνα που εκφράζει το «ελευθερία ή θάνατος» στην πιο κυριολεκτική εκδοχή του. Εκφράζει την κοινή

πεποίθηση εκείνων των ορθόδοξων διανοουμένων αλλά και εκείνων των λαϊκών μαζών της εποχής που είχαν έμπρακτα ταχθεί υπέρ του επαναστατικού αγώνα κατά του «παλιού καθεστώτος» (για τη διαμόρφωση μια σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας –δηλαδή ενός αστικού κράτους), και αναγκαστικά αντιλαμβάνονταν τον αγώνα αυτό ως εθνικό, αγώνα εθνικής απελευθέρωσης. Οι μάζες αυτές, όντας οι ίδιες προϊόν μιας εξελισσόμενης διαδικασίας μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων, εντοπίζονταν κυρίως στις νότιες, τις παράκτιες και ορισμένες ορεινές περιοχές της σημερινής Ελλάδας, και αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως Έλληνες, ανεξάρτητα από τη γλώσσα που μιλούσαν ή τις ιδιαίτερες πολιτιστικές παραδόσεις τους (περίπτωση αλβανοφώνων στην Ύδρα, το Σούλι, περιοχές της Στερεάς, της Πελοποννήσου, και αλλού. Οι Κουντουριώτηδες, οι Μποτσαρέοι, κ.λπ. ήταν έτσι Έλληνες και όχι Αλβανοί –αν και ήταν αλβανόφωνοι).

Δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, λοιπόν, το γεγονός ότι ο Υψηλάντης καλεί, μεταξύ των άλλων, Σέρβους και Βουλγάρους να αγωνιστούν για την ελευθερία της «φίλης ημών Πατρίδος Ελλάδος», σε αρμονία με το πνεύμα των «Πατέρων» των, που θυσιάστηκαν στο Μαραθώνα και τις Θερμοπύλες, «κατετρόπωσαν τους τριάκοντα τυράννους (...) συνέτριψαν τον Πεισιστρατικών ζυγόν» κ.λπ. (Άλλωστε, ανάλογες διατυπώσεις βρίσκουμε σ' όλα τα επαναστατικά κείμενα της εποχής. Ο Ρήγας στον περίφημο «Όρκο κατά της τυραννίας και αναρχίας» έγραφε: «Βούλγαροι κι Αρβανήτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, Αράπιδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, Για την ελευθερία να ζώσωμεν σπαθί (...) Οι Νόμοι σας προστάζουν, να βάλλεται φωτιά. Μ' εμάς και σεις Μαλτέζοι, γεννήτ' ένα κορμί, Κατά της Τυραννίας, ριχθήτε με ορμή. Σας κράζει η Ελλάδα, σας θέλει, σας πονεί. Ζητά την συνδρομήν σας με μητρικήν ορμή»).

Μέσα στην «άπασα την Ελλάδα» του Υψηλάντη συμπεριλαμβάνεται, λοιπόν, η Σερβία, η Βουλγαρία κ.ο.κ. Πώς εξηγούνται αυτές οι διατυπώσεις; Από το γεγονός ότι εκείνη την εποχή δεν υπήρχε ένα αντίπαλο όμορο δέος, δηλαδή ένα βουλγαρικό έθνος που να διεκδικεί βουλγαρικό έδαφος και βουλγαρικό αστικό κράτος, ένα σερβικό κράτος, κ.ο.κ.

Επομένως η τάση ελευθερίας έκφραζε την ίδια στιγμή την τάση του ολοκληρωτισμού: Σήμαινε ότι αν η στρατιωτική ισχύς το επιτρέψει, θα δημιουργηθεί ένα έθνος Ελλήνων από την Κρήτη μέχρι τον Δούναβη και, δε ξέρω πού, στη Μ. Ασία, όπου εκεί μέσα όλοι οι πληθυσμοί θα γίνουν Έλληνες, διότι «είναι απόγονοι» των τυραννοκτόνων και του Λεωνίδα των τριακόσιων. Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί οφείλουν να βιώσουν αυτή την ιστορία, να την μάθουν από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Θα υποχρεωθούν να γίνουν Έλληνες μέσα από την επιβολή της ελληνικής γλώσσας κ.ο.κ.

Το έθνος γίνεται έτσι μια διαδικασία κρατικής ομογενοποίησης πληθυσμών. Το στοιχείο του ολοκληρωτισμού, που από την πρώτη στιγμή υπάρχει και είναι εγγενές στην υπόσταση του έθνους, εκφράζει σε τελευταία ανάλυση την καπιταλιστική ηγεμονία σε μια εδαφική επικράτεια, δηλαδή σε ένα κράτος.

Ο Πουλαντζάς διατυπώνει αυτή την ιδέα ως εξής: «Τα περιφράγματα που συνεπάγεται η συγκρότηση του σύγχρονου λαού-έθνους, δεν είναι τόσο τρομερά παρά μόνο επειδή είναι ταυτόχρονα κομμάτια μιας υλοποιημένης από το κράτος ιστορίας. Οι γενοκτονίες είναι απεκβολές αυτών που γίνονται ξένα σώματα μέσα στο εθνικό έδαφος και στην εθνική ιστορία. Αποκλεισμοί έξω από το χώρο και έξω από το χρόνο. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι μια σύγχρονη επινόηση, με την έννοια ότι τα συνοριακά δίφρακτα κατεβάζονται και για τους αντεθνικούς που είναι χρονικά μετέωροι σε εκκρεμότητα εθνικής ιστορικότητας». (Από το βιβλίο του *Το κράτος, η εξουσία, ο*

σοσιαλισμός, στο οποίο εντοπίζω πολλές αδυναμίες σε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα, το οποίο όμως περιέχει αυτή την εύστοχη μαρξιστική ανάλυση αναφορικά με το έθνος, και τονίζει την ολοκληρωτική διάσταση της εθνικής ομογενοποίησης, που είναι τελικά στοιχείο της κρατικής λειτουργίας).

Ας το επαναλάβουμε: Κράτος, έθνος και κεφάλαιο αποτελούν όψεις μιας και της αυτής ταξικής εξουσίας: του καπιταλισμού. Η ιδεολογία του έθνους, δηλαδή ο εθνικισμός, όποιο όνομα και αν του δώσουν («εθνική υπερηφάνεια», «πατριωτισμός» κ.ο.κ.), αποτυπώνει την ηγεμονία του κεφαλαίου πάνω σε ολόκληρη την κοινωνία.

Βεβαίως ο εθνικισμός δεν είναι παντού και πάντοτε ο ίδιος. Στην ιστορική διαδικασία προκύπτουν πολύ διαφορετικές μορφές εθνικισμού, που έχουν να κάνουν με τη συγκυρία, με τη συγκεκριμένη έκβαση της πάλης των τάξεων, για να μιλήσουμε με μαρξιστικούς όρους. Αν, π.χ., αναφερθούμε στο ιστορικό παράδειγμα της Γερμανίας, θα διαπιστώσουμε ότι είναι πολύ διαφορετική η εποχή του Χίτλερ, το 1938, από εκείνη του Βίλι Μπραντ, το '71. Στη Γερμανία των αρχών της δεκαετίας του 1970 ο εθνικισμός έπαιρνε εξαιρετικά ήπιες μορφές, καθώς είχε απαξιωθεί η παραδοσιακή «εθνικοφροσύνη», με την έκβαση του πολέμου και την πολιτική άνοδο της μεταρρυθμιστικής, τότε, Σοσιαλδημοκρατίας. Ο εθνικισμός ήταν όμως και πάλι παρών, ως βασικός άξονας της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, σύμφωνα με όσα συζητήσαμε ήδη: Οι ταξικές διαφορές και συγκρούσεις καλύπτονταν πίσω από το «βίωμα» όλων των τάξεων του πληθυσμού ότι ανήκουν στο ίδιο έθνος, ότι έχουν ένα «κοινό συμφέρον ως Γερμανοί». Χωρίς να παραγνωρίζουμε λοιπόν τις διαφορές ανάμεσα στις επιθετικές και τις ήπιες μορφές εθνικισμού, εστιάζουμε στον πυρήνα της ιδεολογίας και της θεσμικής υπόστασης του έθνους, την *ομογενοποίηση του πληθυσμού και τη συγκάλυψη των ταξικών δομών και ανταγωνισμών της κοινωνίας*. Σε αυτό το επίπεδο μένοντας, θα λέγαμε ότι υπάρχουν δύο ιστορικές παραδόσεις αυτής της εθνικής συγκρότησης.

Η πρώτη παράδοση είναι η ευρωπαϊκή και είναι η πλέον κλασική. Τα ευρωπαϊκά έθνη, όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά, περιέχουν ένα «φυλετικό» ιδεολογικό στοιχείο. Όπως είδαμε και από το κείμενο του Υψηλάντη, όπως ξέρουμε από την καθημερινή μας ζωή μέσα στην κοινωνία, όπως μας λέγανε στο σχολείο, όπως διαβάζουμε παντού, καθοριστικό είναι το στοιχείο της «ιστορικής συνέχειας». Το ελληνικό έθνος κατάγεται από τους αρχαίους Έλληνες, έδωσε στον κόσμο τη δημοκρατία κ.ο.κ. Ομοίως το έθνος των Ελβετών κατάγεται από το Γουλιέλμο Τέλλο και στη δεκαετία του 1980 γιόρτασε τα 1000 της ιστορίας του. Το γαλλικό έθνος κατάγεται από το Βερσισεντορίξ (και ο Μιτεράν είχε διοργανώσει επίσημους εορτασμούς για τα χιλιάδες χρόνια της γαλλοσύνης). Ανάλογα μπορούμε να πούμε για το γερμανικό έθνος που είναι τόσο παλιό όσο και το ελληνικό, εφόσον οι Γερμανοί υποτίθεται ότι κατάγονται από τις ίδιες φυλές Αρίων από τις οποίες κατάγονται και οι Έλληνες. Στην έσχατη λογική της, η ρατσιστική αυτή προσέγγιση οδήγησε τους Ναζί να εξασφαλίζουν τροφή για όλους τους «Άρειους» πολιτικούς κρατούμενους, ακόμα και τους κομμουνιστές από εχθρικές χώρες που ήταν εκτοπισμένοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης (π.χ. η περίπτωση του Ν. Ζαχαριάδη στο Νταχάου), ενώ αντίθετα Γερμανοί πολίτες που ήταν Εβραίοι στο θρήσκευμα, ακόμα και αν είχαν πολεμήσει για τη Γερμανία στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφήνονταν να γίνουν σκέλεθρα από την πείνα, όπως έχουμε δει στις φωτογραφίες, και τελικά εξολοθρεύονταν στα κρεματόρια..

Υπάρχει λοιπόν ένα στοιχείο φυλετικό, ένα στοιχείο δομικά ρατσιστικό στη συγκρότηση των ευρωπαϊκών εθνών: Επειδή όλα τα ευρωπαϊκά έθνη θεωρούν τον εαυτό

τους «έθνη φυλής», έθνη «αίματος», απονέμουν παραδοσιακά την εθνική υπηκοότητα μόνο σε ανθρώπους οι οποίοι μπορούν να ισχυριστούν ότι ανήκουν «φυλετικά» στο αντίστοιχο έθνος. Όλα τα χρόνια που υπήρχε το τείχος του Βερολίνου και τα δύο στρατιωτικά μπλοκ, πολιτογραφούνταν μαζικά ως Γερμανοί πολιτικοί πρόσφυγες από την Πολωνία, αρκεί, αφού κατάφερναν να περάσουν με κάποιο τρόπο στη Δ. Γερμανία, να δηλώναν ότι είναι γερμανικής καταγωγής. Ακόμα και αν οι άνθρωποι αυτοί δεν μιλούσαν ούτε λέξη γερμανικά, αρκούσε η δήλωση ότι είναι γερμανικής καταγωγής, από γερμανικούς πληθυσμούς που υπήρχαν στα εδάφη της Πολωνίας πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για να τους απονεμηθεί η ιδιότητα του Γερμανού πολίτη. Κάτι αντίστοιχο με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα με τους «Ποντίους» και τους «Βορειοηπειρώτες».

Κατά τα τελευταία χρόνια, βεβαίως, το «φυλετικό» αυτό μοντέλο εθνικής ένταξης έχει χαλαρώσει και πολλά ευρωπαϊκά κράτη έχουν υποχρεωθεί να δώσουν την εθνική υπηκοότητα σε μονίμους κατοίκους της χώρας ανεξάρτητα από το κριτήριο του «αίματος» (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τους τούρκικης καταγωγής Γερμανούς). Μια τέτοιου τύπου μετατόπιση των κριτηρίων απόκτησης της υπηκοότητας έλαβε από νωρίς χώρα στη Βρετανία και στη Γαλλία, που ήταν χώρες με έντονη αποικιακή προϊστορία, επομένως είχαν επιτρέψει τη μετανάστευση, με ευνοϊκούς όρους, πληθυσμών μη βρετανικής ή γαλλικής καταγωγής, που παρέμεναν επί γενιές στη Βρετανία και αντίστοιχα τη Γαλλία.

Προς τα πού μετατοπίζεται λοιπόν το παραδοσιακό ευρωπαϊκό μοντέλο εθνικής συγκρότησης και ένταξης; Προς ένα άλλο μοντέλο που εξ' ορισμού δεν είναι φυλετικό: πρόκειται για το μοντέλο των χωρών της Αμερικής, Βόρειας και Νότιας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις Η.Π.Α. Στο μοντέλο αυτό δεν προτάσσεται το «αίμα», αλλά το «χρώμα», η σχέση του ατόμου με την εθνική-κρατική επικράτεια.

Το ευρωπαϊκό μοντέλο έθνους στην παραδοσιακή του εκδοχή (αλλά και στο ιδεολογικό του περιεχόμενο, το οποίο αντιστέκεται στις όποιες θεσμικές μεταλλαγές) σαφώς περιέχει μια ρατσιστική διάσταση, και πάρα πολύ εύκολα, επειδή το φυλετικό στοιχείο ανήκει στον πυρήνα του, παράγει πεποιθήσεις και συμπεριφορές όπως αυτές που κωδικοποιούνται στο σύνθημα «Αλβανέ, Αλβανέ δε θα γίνεις Έλληνας πότε!». Η όπως αυτές που αποτέλεσαν το έναυσμα για την «εξέγερση των προαστίων» της Γαλλίας το 2005.

Το αμερικανικό μοντέλο εθνικής ένταξης, αντίθετα, της οποιασδήποτε χώρας της Αμερικής, της Βραζιλίας π.χ., προτάσσει τη σχέση που έχει ή επιθυμεί να έχει το άτομο με το κράτος, προτάσσει δηλαδή το στοιχείο της «πολιτειότητας» και του «εδάφους» –με την έννοια της επικράτειας. Κανείς δεν πολιτογραφείται Βραζιλιάνος επειδή υποτίθεται ότι κατάγεται από κάποιο έθνος-φυλή Βραζιλιάνων, αλλά γιατί έχει ή επιθυμεί να έχει σχέση με το συγκεκριμένο κράτος, επειδή ζει ή επιθυμεί να ζήσει στη συγκεκριμένη επικράτεια, με ό,τι αυτό (πρέπει να) συνεπάγεται.

Η πιο ενδιαφέρουσα, ίσως, εκδοχή αμερικανικού έθνους είναι εκείνη των Η.Π.Α.: Από τη μια πλευρά, οι λευκοί πολίτες της χώρας διατήρησαν και αναπαράγουν μέχρι σήμερα ένα ιδεολογικό στοιχείο «εθνοτικής καταγωγής», ως δευτερεύουσα ιδεολογική διάσταση (με κοινωνικές και πολιτικές συμπαραδηλώσεις) δίπλα στον κυρίαρχο «κρατικό» εθνικισμό: Παράλληλα με την αμερικανική εθνική ταυτότητα, οι πολίτες των Η.Π.Α. δηλώνουν «Ιρλανδοί», «Ιταλοί», «Σουηδοί», «Έλληνες», «Γερμανοί», «Σκοτσέζοι», «Πορτορικανοί» κ.ο.κ., ως χαρακτηριστικό «εθνοτικής»-«φυλετικής»

καταγωγής αλλά και ένταξης στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας. Από την άλλη, ο «φυλετισμός» εισήχθη με βίαιο τρόπο στην ιστορική διαδικασία εθνικής συγκρότησης του αμερικανικού έθνους μέσω του ρατσισμού εναντίον όσων δεν θεωρούντο ότι ανήκουν στη «λευκή φυλή», και των αντίστοιχων φυλετικών διακρίσεων σε θεσμικό-κρατικό επίπεδο («separate but equal»).

Δείχνει άραγε η περίπτωση των Η.Π.Α. ότι ο ρατσισμός είναι ένα στοιχείο που συνοδεύει πάντα τον εθνικισμό;

Η απάντηση που δίνω στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική, αν αναφερόμαστε στον παραδοσιακό ρατσισμό που στηρίζεται στην υπόθεση ότι υπάρχουν ανώτερες και κατώτερες φυλές. Αυτό προκύπτει άλλωστε και από την ιστορία των Η.Π.Α. μετά τη δεκαετία του 1960, όταν το αμερικανικό κράτος καταπολέμησε με πληθώρα μεταρρυθμίσεων και θεσμικών πρωτοβουλιών (συμπεριλαμβανομένων των «θετικών διακρίσεων» υπέρ των Αφροαμερικανών) τις φυλετικές διακρίσεις. Στις σημερινές Η.Π.Α. το σύνθημα «δεν θα γίνεις Αμερικανός ποτέ!» είναι αδιανόητο, όχι μόνο για Ευρωπαίους (Αλβανούς κ.ο.κ.) αλλά ούτε για Αφρικανούς ή Ασιάτες.

Αν όμως θεωρήσουμε τον ρατσισμό στην πολιτιστική του διάσταση, η οποία άλλωστε αποτελεί την κύρια μορφή ρατσισμού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τότε η απάντηση που δίνω στο ερώτημα αν ο εθνικισμός είναι και ρατσισμός είναι θετική. Ο εθνικισμός είναι εξ ορισμού *διάκριση* ανάμεσα στο περιούσιο έθνος «μας» και στα άλλα έθνη, ιδίως εκείνα που αποτελούν «προαιώνιους» εχθρούς «μας». Είναι δια γυμνού οφθαλμού ορατό ότι και τα έθνη του Νέου Κόσμου στηρίζονται στην κατασκευή μιας «περιούσιας εθνικής ποιότητας», με υποτιθέμενα ιδιαίτερα πολιτιστικά ή/και πολιτειακά χαρακτηριστικά. Μπορεί για τον αμερικάνικο εθνικισμό να μην υφίσταται ο προαιώνιος αμερικανικός λαός με την έννοια της «φυλής», όμως ο «αμερικάνικος τρόπος ζωής» και οι «αμερικανικές αξίες» προβάλλουν, εξίσου δραστικά με τον κλασικό ευρωπαϊκό φυλετισμό, ως το διαφοροποιητικό στοιχείο που ταξινομεί και ιεραρχεί το αμερικανικό έθνος ψηλότερα από όλα τα άλλα.

Ο εθνικισμός, σε καμιά εκδοχή του, δεν είναι συμβατός με τις ιδέες, τα οράματα και τη στρατηγική της Αριστεράς. Από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής Αριστεράς, η πάλη ενάντια στον εθνικισμό και το ρατσισμό δεν μπορεί παρά να εντάσσεται στον αντικαπιταλιστικό αγώνα, να αποτελεί στοιχείο της επαναστατικής στρατηγικής.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία για το έθνος και τον εθνικισμό

- Γαβριηλίδης, Α. 2000. Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα (μέρος α'), τ. 70 *Θέσεις* www.theseis.com
- Γαβριηλίδης, Α. 2000. Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα (μέρος β'), *Θέσεις* τ. 71 www.theseis.com
- Γαβριηλίδης, Α. 2000. «Αυτοτέλειες» και ιδιοτέλειες, *Θέσεις* τ. 73 www.theseis.com
- Δημούλης, Δ. 2000. Λαός, έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου αιώνα, τ. 72 *Θέσεις* www.theseis.com
- Δημούλης, Δ. 2000. Σκέψεις για την ανάγκη αντιπαράθεσης στο έθνος, *Θέσεις* τ. 73 www.theseis.com
- Θέσεις* (Σύνταξη). 2000. Editorial Εθνικισμός με δικαιώματα. Δικαίωμα στον εθνικισμό; *Θέσεις* τ. 73 www.theseis.com

- Λεβί, Μ. 1993. *Το εθνικό ζήτημα από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, Στάχυ.
- Λιθοξόου, Δ. 1992. *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα*, Λεβιάθαν.
- Marmora, L. 1988. Οι δύο λειτουργίες της εθνικής ιδεολογίας, *Θέσεις* τ. 25, www.theseis.com
- Μαστραντώνης, Τ. - Μηλιός, Γ. 1983. Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού: όρια και συνέπειες, *Θέσεις* τ. 2, www.theseis.com
- Μηλιός, Γ. 1992. Μια παρατήρηση για την εγγενή «τάση ολοκληρωτισμού» του (κάθε) έθνους. (Με αφορμή την προκήρυξη του Α. Υψηλάντη), τ. 42 *Θέσεις* www.theseis.com
- Μηλιός, Γ. 2000. *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική.
- Μπαλιμπάρ, Ε. - Βαλλερστάιν, Ι. 1991. *Φυλή - Έθνος - Τάξη*, Ο Πολίτης.
- Τσιτσελίκης, Κ. - Χριστόπουλος, Δ. 1997. *το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική.
- Flusser, V. 1993. Υπάρχει ακόμη το γαλλικό έθνος; Σκέψεις για τη Δημοκρατία των Συμβουλίων, τον εθνικισμό και τη Μετα-ιστορία, *Θέσεις* τ. 38 www.theseis.com